

jük. A korai urnamezős vándorlás Mediterrán medencéig kiható eseményei, illetőleg a 12. évszázad égei népmozgalmainak hatása az északabbi területeken olyan kölcsönhatásban lehettek egymással, amely a Kárpát-medencében is új gazdasági-társadalmi formációk kialakulásához vezetett, többek között a gávai kultúra létrejöttéhez.

A kultúra települései közül a hosszabb ideig tartó, több generációs települési központok érdemelnek figyelmet, melyek bizonyos értelemben középső bronzkori emlékeket ébresztenek. A taktabáji temető feltárt sírjai a temetkezési ritushoz nyújtanak támpontot, melyhez más feltárt temetők még nem állnak rendelkezésre.

A gávai fémművesség méltó folytatója a Kárpát-medence keleti fele ilyen jellegű bronzkori hagyományainak. A Felőr (Uriu)-Ópályi bronztipusait még felhasználó népesség szoros kapcsolatokat építhetett ki az erés és a Berkesz kultúra tradícióit is őrzi ez a korai gávai jellegű kincsleletek. Természetesen más, így a pilinyi és a Berkesz kultúra tradícióit is őrzi sz a korai gávai fémművesség. Más típusok viszont a nyugati urnamezős kapcsolatokra derítenek fényt. E kincsleletek tulajdonképpen azonosak a Mozsolics Amália által kidolgozott kurdi kincshorizonttal, amely arra utal, hogy az ilyen típusú kincsleletek földbekerülése mögött nagy területre kiterjedő történeti eseményeket kell feltételeznünk, bár ilyenekre Kemenczei a gávaiak esetében nem gondol. A 2/b. periódus, azaz a HA1 végére keltezhető kincshorizont után a kultúra életében Kemenczei Tibor továbbiakkal is számol, pontosabban egy fiatalabb szakasszal, melyet ő a hajdúböszörményi típusú depotokkal azonosít. A keleti és nyugati bronzformákat harmoni-

kusan ötvöző bronzművesség Kemenczei későbronzkorának már harmadik periódusát képviseli, azaz a HB1-gyel párhuzamosítható időszakaszt, amely egyben — szerinte — Kelet-Magyarországon a bronzkor végét is jelenti.

A fenti gondolatkör későbronzkor kutatásunk egyik legvitatottabb kérdése, különösen akkor, ha idevesszük a bronzkor végét előidéző preszkitának nevezett népesség térnyerését, amellyel Kemenczei a hajdúböszörményi típusú kincsek elrejtését és egyben a gávai kultúra végét magyarázza.

Az értékelő fejezet széles áttekintését nyújtva tárja fel azokat a kapcsolatokat, melyek elegendő alapot szolgáltatnak a későbronzkori kronológia pontosításához. A keletalpi terület, a Mediterráneum a Balkánnal, Itália korabeli régészeti emlékényaga, az ezzel kapcsolatos történeti események elegendő adatot tartalmaznak számunkra a megfelelő következtetések levonásához, melyek interpretálása a megközelítés több módozatán keresztül is lehetséges.

A már említett katalógusrészen kívül részletes, a korai bronzkor kezdetéig visszanyúló időrendi táblázat, bibliográfia és más táblázatok egészítik ki a kötet szöveges részét. A mellékletek nagyobb részt rajzos, kisebb részt fotótáblákból állnak és kultúránként elterjedési térképekből. Hasznos lett volna a táblákhoz, szövegközi képekhez és mellékletekhez külön jegyzéket adni.

A fenti, meglehetősen vázlatos áttekintés talán érzékeltette, hogy az olvasó Kemenczei Tibor monográfiájában valóban régóta hiányzó, hézagpótló szakkönyvhöz juthatott hozzá.

Kőszegi F.

F. Fülep, Sopianae — The History of Pécs during the Roman Era and the Problem of the Continuity of the Later Roman Population. Academic Press, Budapest 1984, 317 pp, 115 figures, 72 plates and 7 appendices.

Specialists have been investigating one of the most important towns of South-Pannonia, the forerunner of the present Pécs, since the 18th c. The earlier investigations concentrated mainly the ancient Christian burial vaults and their murals: these monuments were studied in details not only by Hungarian but also by outstanding foreign archaeologists and art historians. A comprehensive and fruitful debate developed between the two world wars on the problems of the continuity between the ancient Sopianae and the Hungarian Pécs. However, well established, positive historical and art historical results can be gained from the evaluation of a Roman Age settlement find material only if they are confirmed by systematic excavations of the largest possible area, because otherwise the relationships are interlaced but with loose threads.

The systematic excavation of the territory of Sopianae could be begun only in the last decades, the leadership of which was undertaken — with Alice Burger's cooperation — by Ferenc Fülep, director-general of the Hungarian National Museum. Several shorter-longer publications have already appeared in course of the work, while a longer summary came out in 1977 with the comprehensive examination of Roman cemeteries unearthed on the territory of Pécs (F. Fülep) Roman Cemeteries on the Territory of Pécs [Sopianae], which, anyhow, contains no more than recently published, really large-scale, and, without doubt, basic comprehension.

The new synthesis falls into 10 chapters. The introduction of history of research is followed by a chapter

of 20 pages on the Roman town. The chapter aimed not the summary and historical evaluation of the written sources concerning the town, but the communication-geographical examination of Sopianae. It means that he unfolds the question, with the help of the latest excavations, what the main road system of the town was like, and how it fit into the traveling system of the Empire. The problem has a special historical value, since, as evidenced by the good quality maps of the chapter, Sopianae was an important centre of the carefully designed Roman communication system crossing Pannonia, not to mention even that through the by-roads it was connected with the road system leading towards Dalmatia and Italy. The topography of the town is also mentioned in the chapter, in the light of the latest excavations. The next chapter, containing the short review of excavations carried out in the town, also touches on this problem (pp. 32—35).

The chief quality of the book is revealed in the next chapter, which tells about the excavation of the cemeteries of the Roman town (pp. 36—145). It comprises wide chronological period in respect of history of research, as it deals with painted Early Christian burial vault uncovered in 1780 as well, as with find material of sepulchral connotations unearthed in 1970, analysing the smaller finds according to the distinct architectural units. The list of the monuments starts with the sepulchral buildings found under the archives of the Cathedral in Pécs. We have to mention separately the painted burial-chamber no. II, unearthed in 1939, which is important from respect of the development of the Christian art during the Roman Age, just like the long known murals of the painted Early Christian burial-chamber no. I., because of the symbolic depiction of the heavenly „paradeisos”. F. Fülep discusses the stylistic and iconographical connections of the men-

tioned pictures in details considering also the earlier research. Find materials found on the territory of *cella trichora* and *cella septichora* are also touched upon, the latter of which was excavated by the author in 1977. A further problem is the *cella septichora* which could not have served as basilica of the cemetery, and it is even more doubtful when its liturgical function ceased. Burial-chamber no. X. is also of art historical importance, where ornamental mosaics were found (their successful reconstruction can be seen on fig. 20.); they are decorated by the so called „Solomon-knot, frequent at the end of the 4th c., being the relic of the trend which Avi-Yonah called „Roman-Antiochian-Alexandrian Christian style“.

Regrettably enough we have no place enough to give the detailed review of the find material of the chapter which had already partly been published in the above to call attention to some important monuments found mentioned work by Ferenc Fülep (1977). I would like to call attention to some important monuments found during the excavations under the István and Geisler Eta streets. The burial-chamber with valuted entrance, indicated as G/4, and the burial chapel no. XIII. are among the important monumental relics from respect of Pannonian burial architecture. The latter one shows close relationship to the burial chapel at Salona called by Grabar „martyrium en forme d'abside“, and probably a *mensa* was also standing in its apsis (see: pl. XLVI—XLVII; fig. 55a—b). From between the smaller finds the glasses of different forms are especially significant. The pedestalled glass goblet found in grave L/84 under István street 12-Geisler Eta street 14, (which could be restored wonderfully), belongs to late antique vessels with net-decoration of high artistic execution (pl. LXIV.), to mention only the most important one from between the many precious glass objects.

H. von Petrikovits, Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit. Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wiss. Bd. 56. Westdeutscher Verlag, Opladen 1975, 227 Seiten, 34 Textabbildungen und 12 Tafeln.

Das Werk von H. von Petrikovits wurde vom Westdeutschen Verlag auf das Anliegen der Schriftleitung der ComArchHung 1984 zur Rezension vorgelegt. Dies ist der Grund, weshalb wir uns mit der Arbeit im Verhältnis zu ihrem Erscheinungsjahr ziemlich verspätet erst jetzt befassen können. Die meisten Ergebnisse erwiesen sich aber selbst nach dem Verlauf von 10 Jahren als bestandfest und bieten auch heute noch eine erstrangige Hilfe zur Forschung der Legionslager, bei der Bestimmung der Funktion der einzelnen Bauten und Gebäudetypen sowie in der Erkennung des inneren Einleitungssystems der Lager. Der Verfasser hat als erster über die innere Struktur und die Bautypen der Legionslager ein zusammenfassendes Bild entworfen; seine Abhandlung ist eine Summierung von mehreren Jahrzehnte in Anspruch genommenen Forschungen und seiner sich mit diesem Themenkreis befassenden Aufsätzen.

Der Wert dieser grundlegenden Arbeit besteht vor allem darin, daß der außerordentlich fachkundige Verfasser sämtliche Quellenmaterialien bezüglich dieses Themas heranzuziehen bestrebt war. Mit der Gründlichkeit eines Philologen analysiert er die sich auf die Lager beziehenden, antiken Auktorenstellen, epigraphischen oder papyrologischen Quellen und vergleicht

Chapter V. of the book gives a short summary of the burial forms and customs. According to Table 1. (p. 149) 20 mural buildings and burial vaults belonged to the unit of *cella trichora* and *cella septichora* on the territory of the Roman Age Pécs, 6 of them were surely painted. They contained, altogether, the remains of 144 skeletons; the age definitions tell that only some of them were older than 60 years, while infant mortality, on the other hand, was exceedingly high. The blood-typing analyses tell that groups A and B were the most frequent ones, there were several samples of group O, while group AB was rare!

Chapter VII. is important as it gives an evaluating picture of the find material unearthed in the town and in the cemeteries (pp. 180—267). Beside the above mentioned glass finds the high amount of coins is also very important, a large quantity of which was Siscia coin minted in 367, while after 370 the decrease of the monetary communication can be observed. Chapters VIII—IX. contain historical reasonings. It is very important that the continuous use of some buildings in Sopianae can be proved till as late as the 11th or the 12th c. The book is closed by the natural scientific analyses of finds and the reference.

Ferenc Fülep's work is a summary of basic importance of the relics of Roman Pécs, though due to the long delay of publication (10 years from handing in the manuscript) the very significant latest results could not be comprised in the book (just to mention the burial fresco of „The Fall“, the coloured photo of which can be found in the Hungarian version of M. Vickers: The Roman World). It means that the work must be carried on, the new results should be published soon in a new summary.

Z. Kádár

mit diesen die archäologischen Befunde die Grabungsberichte, auch unter Benutzung der früher noch unveröffentlichten Grundrißzeichnungen und -details. Aus den Angaben der archäologischen Ausgrabungen konnte er anlässlich seiner vergleichenden Untersuchungen gerade deshalb Ergebnisse erzielen, weil ihre Analyse auf der gründlichen Kenntnis der schriftlichen Quellen fußt. Dieser Versuch ist auch durch die Lückenhaftigkeit der sich auf das Thema beziehenden Daten begründet. Aus der Einleitung geht hervor, daß von den bisher bekanntesten 65 Legionslagern des Römischen Reiches bisher in nur insgesamt zwanzig Lagern archäologisch untersucht worden sind und selbst in diesen ist das Maß der Erschließungen sehr abweichend. Eine vollständige oder fast vollständige Erschließung wurde lediglich in vier Lagern vorgenommen, jedoch blieben infolge der Grabungstechnik der früheren Ausgrabungen bei mehreren zahlreiche Teilfragen, ja selbst die ganze Problematik der Periodisation ungelöst. Gerade das Beispiel von Carnuntum hat gezeigt, daß selbst eine an verhältnismäßig kleiner Fläche durchgeführte moderne Forschung wieviele neue Informationen zu den Fragen der Baugeschichte der Lager erteilen kann.

Im ersten Teil des Buches von H. von Petrikovits finden wir die Beschreibung der Typen der einzelnen Bauten der bisher erschlossenen Legionslager. Hier befaßt er sich ausführlich mit den verschiedenen Unterkünften — von den Mannschaftsbaracken an bis zu den Quartieren der immunes der zur Legion gehörenden Reiterei, Geschütz- und Hilfstruppen, der *principales*, der Centurionen, der höheren Offiziere und des Kom-